

Projects of establishing the Peasant land bank and its organizational-legal principles of functioning

Viktorii V. Nykytenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

graduate student (Ukraine)

e-mail: viktoriaurcenko20@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7895-0896>

Abstract.

The purpose of the article is to characterize the process of formation and the first steps of the Peasant Land Bank (*Selianskyi pozemelnyi bank*), to identify and analyze various projects of the organization of a state institution for long-term crediting of the peasantry, which preceded the emergence of the Peasant Land Bank in 1882. **Research methodology** is based on the fundamental principles of historical research: historicism, systematicity, objectivity in the selection of facts and documents. **Scientific novelty** of the article lies in the analysis of projects for the formation of the Peasant Land Bank in the Russian Empire in the context of agrarian reforms of the late 19th and early 20th centuries. Organizational and legal aspects and principles of functioning of this bank, its role in the implementation of the government's agrarian policy are studied. The author examines the influence of credit activity of the Peasant Land Bank on the development of agriculture and formation of a class of wealthy peasants in the context of the modernization of agriculture. **Conclusions.** The establishment of the Peasant Bank, to a certain extent, can be considered as an important step in the direction of public opinion at that time. The concession, which over time was tried to be significantly reduced, was the establishment of numerous restrictions, which indicated the limited effectiveness of the bank's activities. These restrictions included a five million annual transaction limit, a small maximum loan size per person, and the ability to participate in transactions only by voluntary agreement between the seller and the buyer. It was also assumed the need for significant additional payments when purchasing, which were unaffordable for poorer peasants. These restrictions significantly limited the positive influence of the bank. It was noted that the main goal of the bank was realized in a residual way, in particular, due to political reasons and commercial principles that were the basis of its activity. In addition, crediting conditions were considered absurd, as they provided for the same interest rates as in commercial banks. A prospective promise was a change in the focus of the bank's activity to credit support for peasants who intended to farm on the acquired lands, in particular by providing "ameliorative" credit.

Keywords. agrarian reforms, zemstvo, history of the banking system, peasant credit, Peasant Land Bank, Stolypin agrarian reform, government agrarian policy.

Проекти створення Селянського поземельного банку та організаційно-юридичні засади його функціонування

Вікторія Никитенко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

аспірант (Україна)

e-mail: viktoriaurcenko20@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7895-0896>

Анотація.

Мета статті – охарактеризувати процес становлення та перші кроки Селянського поземельного банку, виявити та проаналізувати різні проекти організації державної установи для довгострокового кредитування селянства, що передували появі у 1882 р. Селянського поземельного банку. **Методологія дослідження** ґрунтується на основоположних принципах історичних досліджень: історизму, системності, об'єктивності в ході відбору фактів і документів. **Наукова новизна** статті полягає у аналізі проектів створення Селянського поземельного банку в Російській імперії у контексті аграрних реформ кінця XIX – початку XX століття. Досліджуються організаційно-юридичні аспекти та принципи функціонування цього банку, його роль у реалізації урядової аграрної політики. Автор розглядає вплив кредитної діяльності Селянського поземельного банку на розвиток сільського господарства та формування верстви заможних селян у контексті модернізації

.....
сільського господарства. **Висновки.** До певної міри заснування Селянського банку можна розглядати як важливий крок у руслі тогочасної громадської думки. Поступкою, яку з часом намагалися помітно скоротити, було встановлення численних обмежень, які вказують на обмежену ефективність діяльності банку. Серед таких обмежень – п'ятимільйонна межа щорічних операцій, невеликий максимальний розмір позики на одну особу та можливість участі в угодах лише за добровільною згодою між продавцем і покупцем. Також передбачалася необхідність суттєвих доплат при купівлі, що були недосяжні для бідніших селян. Ці обмеження суттєво обмежували позитивний вплив банку. Зазначено, що головною метою банку реалізовувалася залишково, зокрема через політичні причини та комерційні принципи, які стояли в основі його діяльності. Крім того, умови кредитування були визнані абсурдними, оскільки вони передбачали такі ж відсотки, як і в комерційних банках. Перспективною обіцянкою була зміна акценту діяльності банку на кредитну підтримку селян, які мали намір господарювати на придбаних землях, зокрема шляхом надання «меліоративного» кредиту.

Ключові слова: аграрні реформи, земства, історія банківської системи, кредитування селянства, Селянський поземельний банк, Столипінська аграрна реформа, урядова аграрна політика.

Постановка проблеми. Банки є ключовими учасниками фінансової системи будь-якої країни, ці економічні установи мають завдання накопичувати тимчасово вільні грошові кошти та направляти їх у сферу кредитування та інших фінансових послуг.

У вирішальних умовах для ефективного функціонування приватних селянських господарств необхідне довгострокове іпотечне кредитування. Тому реформування аграрного сектору української економіки породжує зростаючий інтерес сучасного суспільства до іпотеки. У цьому контексті великий науковий інтерес представляє історичний досвід функціонування земельних банків в українських губерніях Російської імперії.

Створення Селянського Поземельного банку у 1882 році в Російській імперії сприяло скороченню безземелля серед селян та їх залученню до нових господарських і кредитних відносин. Діяльність банку була нерозривно пов'язана з реалізацією Селянської реформи 1861 р. та Столипінської аграрної реформи.

Позики Державного Селянського Поземельного банку, видані різним категоріям селян, виявилися ефективним інструментом модернізації сільської місцевості та формування впливового, хоч і не широкого прошарку заможних селян-власників. Це також спричинило поступову руйнацію селянської громади.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Діяльність Селянського поземельного банку в другій половині XIX – на початку XX ст., регіональний аспект теми, стали предметом досліджень деяких вчених. Сучасна історіографія наголошує на важливості Селянського поземельного банку як інструменту соціально-економічних перетворень. Вчені досліджують, як банк взаємодіяв з іншими факторами аграрних реформ та як його діяльність вплинула на життя селянства. Так, різні аспекти діяльності Селянського поземельного банку досліджували О. Анфімов, Д. Батуринський, В. Венгерська, В. Вісин, В. Гончаренко, С. Дубровський, О. Краснікова, Ю. Магась-Демидас, А. Опря, А. Пантелеймоненко, Н. Проскурякова, З. Священко, Д. Селіхов, І. Фареній, В. Шевченко, М. Якименко та ін.

Мета статті – охарактеризувати процес становлення та перші кроки Селянського поземельного банку, виявити та проаналізувати різні проекти організації державної установи для довгострокового кредитування селянства, що передували появі у 1882 р. Селянського поземельного банку.

Виклад основного матеріалу. Вперше проект організації державної установи для довгострокового кредитування селянства було висунуто 1873 р. в доповіді т. зв. Валуєвської комісії, створеної для вивчення стану сільського господарства Російської імперії. У зв'язку з проблемою скорочення дворянського землеволодіння члени комісії підкреслювали, що надання державою кредитів селянству забезпечило б купівлю останніми необроблюваних, покинутих поміщиками ґрунтів. Такі заходи, на думку членів комісії, були б корисними не лише для селян, які страждали від безземелля та малоземелля, але й поміщикам, котрі не змогли адаптуватися до нової економічної ситуації.

Так, наприклад, ще в 1874 р. на Харківському з'їзді сільських господарів м. Замятіна особа, що належала, як вона виражалась, «по народженню до класу землевласників», висловлювалася на користь земського кредиту для селян з метою підтримки поміщицького елемента (Ходский, 1880, с. 84-85). В земствах також указувалося на безпосередню зацікавленість поміщиків в організації такого кредиту. У 1878 р. на засіданні Таврійських Губернських Зборів В.К. Вінберг повідомив, що Мелітопольське Правління Повіту представило на зборах доповідь про ухвалення земством на себе посередництва в придбанні земель селянами у приватних власників. Знаходячи, що проект управи вигідний для обох зацікавлених

сторін, Вінберг просив збори розповсюдити проєктовану Мелітопольським земством міру на всю губернію (Земство, 1881, с. 2). Голова Ярославського міського правління, Ськульський, подав у 1879 р. в Губернські Земські Збори записку про устанovu земського викупного банку. Губернське правління, вказавши, що не «підлягає сумніву той в губернії факт, що, з одного боку, крупні і середні землевласники помісно-дворянського стану, пригнічені... нагальною потребою збуту багатьох окремих ділянок своїх володінь, шукають покупців, а з другого боку селянське населення... потребує збільшення своїх земельних наділів», – підняла це питання цілком своєчасно (Зак, 1911, с. 115). У доповіді Херсонської Губернської Земської Управи черговим зборам 1880 р. указується, що не «потрібно шукати десь далеко землю, необхідну для селян, а достатньо регулювати володіння нею в межах самої губернії до обопільної вигоди селян і приватних землевласників» (Ходский, 1882, с. 256). При обговоренні у 1880 р. доповіді Харківської Губернської Управи про устанovu іпотечного банку В. І. Бекарюков відмічав, що «земство повинно дати селянами можливість придбавати землю в такій кількості, яка забезпечила б існування сім'ї... Якщо крупний власник вимушений продати свою землю, то хай краще придбають її ті, які стануть її обробляти. Якщо з'являться покупці землі ради неї самої, то вона стане значно ціннішою». Власовський говорив в Харківських Губернських Зборах 1881 р.: «що можуть програти дворяни, якщо селяни будуть мати можливість купувати землю? Звичайно, тільки виграють, тому що з'являться нові конкуренти для придбання землі і підвищать ціни». Гордієнко указував, що «землевласники Ізюмського, Купянського і інших південних повітів побажають продати маєтки: які ж покупці можуть дати саму щонайвищу ціну? Селяни» (Проскуракова, 2002, с. 281-283).

У 1881 р., у зв'язку з підготовкою указу про зниження викупних платежів, знову постало питання про організацію державного довгострокового кредитування для купівлі селянами землі у фізичних осіб. 20 травня 1881 р. Олександр III доручив уряду внести на розгляд в законодавчому порядку пропозиції щодо створення для селян можливостей користуватися кредитом для покупки землі (Проскуракова, 2002, с. 287-288).

О. Яковлев пропонував децентралізовану організацію дрібного кредиту через створення місцевих товариств дрібних землевласників, заснованих на круговій поруці. Такі товариства повинні були діяти в межах одного повіту. Керівництво цими товариствами планувалося передати Комітету ощадно-позичкових товариств, який згодом став «Центральною касою народного кредиту». Завданням цієї каси було: 1) сприяти утворенню місцевих ощадно-позичкових товариств, товариств дрібного земельного кредиту та інших, які мали надавати дрібний кредит; 2) контролювати їхню діяльність; 3) забезпечувати необхідні кошти для операцій цих товариств; 4) виконувати доручення товариств. Ідея організації дрібного кредиту отримала підтримку від уряду, що виявилася у розробці відповідних проєктів у 1878 – 1880 рр. Ці проєкти були розіслані для обговорення в земствах.

Перша пропозиція передбачала створення товариства взаємного поземельного кредиту з випуском заставних листів, гарантованих урядом. Другий проєкт пропонував створення земського банку з випуском гарантованих листів. Третій проєкт містив статут земського банку дрібного сільського земельного кредиту. Однак реалізація цих ідей отримала підтримку лише у 8 губерніях. Загалом, всі три земські проєкти об'єднувала загальна мета створення установи для надання позик селянам для придбання землі, але в питаннях подальших заходів думки розходилися.

Київський губернський комітет висловив пропозиції щодо удосконалення законодавства, що регулювало діяльність Селянського банку. Ці пропозиції були сфокусовані на трьох основних аспектах: а) розширення операцій з придбання маєтків у менш населених губерніях; б) стимулювання переселення селян у ці регіони; в) видання позик під заставу надільних земель та іншого майна осіб усіх соціальних груп. Комітет рекомендував повністю переорієнтувати функції банку для надання допомоги дрібним сільськогосподарським виробникам і пропонував перейменувати Селянський банк на Установу дрібного земельного кредиту (Селіхов, 2019, с. 138).

У кінці 1870-х років Полтавське сільськогосподарське товариство виступило серед перших з позицією щодо земського банку. На загальних зборах 5 жовтня 1879 року, під керівництвом президента А.І. Заблоцького, було висловлено цікаві пропозиції, які вважалися важливими для губернських земських зборів. Член правління Полтавського сільськогосподарського товариства Н.Г. Фон-Прінтц висловив комплекс ідей стосовно підтримки земства, в якому вказав: 1) необхідність видачі основного капіталу, який є ключовим для існування банківської установи; 2) можливість земства надавати кредит, хоча ймовірність цього мала бути великою; 3) земство може відвести приміщення для банку або покласти обов'язок стягнення відсотків на управу. Фон-Прінтц вказав на необхідність зв'язку між земством і банком для того, щоб банк міг називатися земським. Якщо земство подасть капітал, то можна буде випускати заставні листи, що підсилить ефективність банку, і без позики від земства банк не зможе існувати.

Супроводжувані гарячими дискусіями, обговорення зосереджувалися на питанні відсотків за кредитами, де одні пропонували 5-6%, а інші 7%, при цьому видача кредитів розглядалася як заставні листи, а не готівкою. У результаті було прийнято рішення направити журнал засідання товариства до банкової комісії для подальшої роботи, а комісію для розробки проекту Статуту майбутнього земського банку обрали на губернських земських зборах. Проте, наприкінці 1870-х років, через обговорення ідеї Селянського поземельного банку в урядових колах, полтавські земці знову висловились щодо необхідності губернського земського банку. 7 жовтня 1878 року земськими зборами було створено комісію для обговорення проекту земського банку, включивши до її складу А.В. Зеленського, Г.Н. Навроцького, Д.О. Левченка та Г.П. Галагана. Допомогу у підготовці проекту надали професор Н.Х. Бунге та гласний земства Н.Г. Фон-Прінтц. Робота комісії включала дві частини доповіді: банківський поземельний кредит і дрібний короткостроковий кредит для поміщиків і селян. У першій частині, комісія висловила переконання в необхідності та доцільності організації банківського кредиту при 3,5-4% річних, посилаючись на європейський досвід. Пропонований проект Статуту губернського земського банку визначав умови видачі кредиту під заставу землі та міської нерухомості. Результат обговорення проекту був невдалим через відсутність підтримки губернських зборів. Після цього гласний Л. П. Томара вказав на проблему змішування у проекті Статуту двох принципів: кругової поруки і основного капіталу, і виникли питання щодо джерела отримання 500 тис. рублів, адже використання продовольчого або страхового капіталу земства було неможливим. Обговорення також виявило сумніви щодо вигоди позичальників і кругової поруки у межах 10% вартості кредиту. В результаті, земські збори вирішили врахувати ці принципи при подальшій роботі над проектом Статуту та покласти його розробку на комісію, долучивши до неї ще 4 особи (Селіхов, 2019, с. 143-145).

Уряд висловлював підтримку ідеї створення довгострокового кредиту для сільських господарів, оскільки вбачав у цьому засіб послаблення земельного голоду серед селянства, не зачіпаючи при цьому поміщицьке земельне володіння, і тим самим намагався відвести селянство від боротьби за «додаткові наділи» та надати допомогу дворянству, яке втрачало свої позиції. 20 травня 1881 р. Олександр III запропонував внести на розгляд у законодавчому порядку проекти з питань полегшення можливості для селян скористатися кредитом для придбання землі. Розробка та затвердження «Положення про Селянський земельний банк» відбувалися з 20 травня 1881 р. по 26 квітня 1882 р. Однак під час обговорення проекту на загальних зборах Державної ради у квітні 1882 р. виникли розбіжності серед її членів щодо завдань і цілей банку. Більшість членів Державної ради висловила свою підтримку 18 травня 1882 р. одночасно із затвердженням «Положення про Селянський земельний банк» Олександром III (Батури́нский, 1925, с. 29-31).

Початковий варіант «Положення про Селянський поземельний банк» був створений 14 грудня 1881 р. міністрами внутрішніх справ М. Ігнат'євим, державного майна М. Островським, фінансів М. Бунге. Проект «Положення...» було затверджено 18 травня 1882 р. Головна мета функціонування Селянського поземельного банку була сформульована у статті 1 «Положення ...»: «... банк засновується для полегшення селянам всіх найменувань способів купівлі землі в тих випадках, коли власники землі забажають [її] продати, а селяни – придбати» (Полное собрание законов Российской империи, 1886, с. 218-221). На думку Н. Проскурякової, ідеологія Селянського банку на першому етапі його функціонування [1880-ті – 1890-ті рр. – прим. авт.] відповідала політиці збереження станового принципу в землеволодінні та консервувала патріархально-общинні відносини (Проскурякова, 2002, с. 295).

Нормативну базу функціонування новоствореної установи становили «Правила діяльності Селянського поземельного банку та його відділень», що включали в себе «Правила продажу землі через Селянський поземельний банк» (22 березня 1883 р.) та «Правила видачі позик із Селянського поземельного банку» (7 квітня 1883 р.), а також «Высочайшее соизволение» від 8 квітня 1883 р., що стало поштовхом для відкриття відділень Селянського банку в губернських центрах.

Завдання управління справами Селянського поземельного банку на місцях покладалося на відділення банку, створені спільно з відділеннями Дворянського земельного банку, а також на губернських або повітових постійних членів відділень. Місцеве відділення банку складалося з керівника, одного або декількох постійних членів, двох членів, обраних губернським земським сходом, а в районах, де не були введені земські установи, – двох членів за запрошенням губернатора по кріпацьких справах або чиновника особливих доручень переселенського управління чи члена, призначеного місцевим губернатором. Керівника та постійних членів відділення Селянського банку призначав міністр фінансів. Він, за рішенням ради банку, визначав, скільки постійних членів повинно бути в відділенні, де повинно бути постійне місце перебування постійних членів відділення. На відділення банку покладалися такі функції: 1) прийом та розгляд заяв про видання позик, про розподіл та відчуження заставлених маєтків, про

угоди та пільги заставлених маєтків; 2) детальний розгляд виробничих кошторисів, оцінок та умов покупки землі селянами; 3) видання дозволених позик; 4) господарське управління маєтками, що належали банку; 5) складання пропозицій щодо продажу належали банку земель і попередньої домовленості з покупцями з цього питання; 6) контроль за надходженнями платежів за позиками та виконанням зобов'язань позичальниками перед банком; 7) стягування заборгованостей; 8) виконання доручень ради щодо укладення угод від імені банку; 9) виконання будь-яких обов'язків, покладених на відділення статутом, наказом та особливими розпорядженнями міністра фінансів, ради та управління банком (Высочайше утвержденный Устав Крестьянского поземельного банка, 1895).

Селянський поземельний банк зберігав свою самостійність впродовж бл. двох років – до відкриття у 1885 р. Дворянського земельного банку. Чиновники Міністерства фінансів дійшли висновку щодо доцільності збереження такого «союзу» банків. З 20 червня 1890 р. обов'язки завідувача касою Селянського поземельного банку були покладені на касира Дворянського земельного банку. З 1892 р. Рада Селянського банку складалася з трьох членів Ради Дворянського земельного банку і двох членів Ради Селянського банку. На нашу думку, тенденція до зближення Дворянського і Селянського банку впродовж 1890-х рр. пояснюється прагненням уряду досягти двоєдиної мети – допомогти селянам придбати землю, а дворянам – продати ту саму землю саме селянам, а не представникам інших станів.

Перші відділення Селянського банку були відкриті у квітні 1883 р. на території Волинської, Катеринославської, Київської, Могилівської, Подільської, Полтавської, Саратовської, Тверської, Чернігівської, Херсонської та Уфимської губерній. У 1884 р. відділення банку розпочали роботу в Курській, Пензенській, Тамбовській, Ковенській, Таврійській та Смоленській губерніях. У 1885 р. – в Області війська Донського, Грозненській, Воронежській, Новгородській, Харківській, Ставропольській та Самарській губерніях. У 1886 р. – в Бесарабській, Вітебській, Мінській, Московській, Казанській, Калузькій, Сибірській та Орловській губерніях.

Згідно зі статтею 17 Положення, «розмір позики обчислюється на основі: при спільному використанні для кожної наявної душі чоловічої статі та при індивідуальному – для окремого домогосподаря. Незалежно від умов, максимальний розмір позики в будь-якому регіоні не повинен перевищувати 125,00 крб. на кожну наявну душу чоловічої статі у сільській громаді або товаристві селян, або 500,00 крб. на кожного окремого домогосподаря при особистому володінні» (Высочайше утвержденный Устав Крестьянского поземельного банка, 1895). Ще одним важливим аспектом діяльності банку був термін та вартість позики, що є ключовим питанням для позичальника. Термін позики визначався за бажанням селянина і міг коливатися від 24,5 до 34,5 років.

Висновки. Станом на кінець XIX – на початку XX ст. в урядових колах уже сформувалася певна програма нової аграрної реформи. Заходи, що були запропоновані М. Бунге і С. Вітте щодо розв'язання аграрно-селянського питання, були спрямовані, по суті, на вихід країни з політичної та економічної кризи. Проте самодержавство довгий час не наважувалося здійснити глибокі модернізаційні реформи. Це пояснювалося різними причинами: відсутністю урядової єдиної позиції щодо селянського питання, боротьбою різних партій та угруповань, а також пов'язаними з цим протиріччями у їхніх проєктах аграрних перетворень.

Положенням про Селянський поземельний банк 1882 р. був встановлений юридичний механізм реалізації комплексу прав і обов'язків, який надавав можливість створювати систему суспільних відносин із суб'єктами земельної власності, відповідну тодішнім вимогам політичної та частково економічної обстановки. До певної міри заснування Селянського банку можна розглядати як важливий крок у руслі тогочасної громадської думки. Поступкою, яку з часом намагалися помітно скоротити, було встановлення численних обмежень, які вказують на обмежену ефективність діяльності банку. Серед таких обмежень – п'ятимільйонна межа щорічних операцій, невеликий максимальний розмір позики на одну особу та можливість участі в угодах лише за добровільною згодою між продавцем і покупцем. Також передбачалася необхідність суттєвих доплат при купівлі, що були недосяжні для бідніших селян. Ці обмеження суттєво обмежували позитивний вплив банку. Зазначено, що головна мета банку реалізовувалася залишково, зокрема через політичні причини та комерційні принципи, які стояли в основі його діяльності. Крім того, умови кредитування були визнані абсурдними, оскільки вони передбачали такі ж відсотки, як і в комерційних банках. Перспективною обіцянкою була зміна акценту діяльності банку на кредитну підтримку селян, які мали намір господарювати на придбаних землях, зокрема шляхом надання «меліоративного» кредиту.

На наш погляд, детальне дослідження підприємницької складової банківської діяльності в XIX – на початку XX століття є предметом подальших досліджень.

Подяка. Авторка висловлює щиру вдячність всім членам редакційної колегії за консультації під час підготовки статті до друку.

.....
Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки на дослідження, авторство та публікацію цієї статті.

Джерела та література:

- Батуринский, Д. А.** (1925). *Аграрная политика правительства и Крестьянский поземельный банк*. М. : Новая деревня. 145 с.
- Высочайше** утверждённое Положение о Крестьянском Поземельном Банке (1886). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. III. Т. 2. СПб. № 894. С. 218–221.
- Высочайше** утверждённый Устав Крестьянского поземельного банка (1895). *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. XV. СПб. № 12195.
- Зак, А. Н.** (1911). *Крестьянский поземельный банк (1883 – 1910 гг.)*. М.. 607 с.
- Земство.** (1881). № 33. С. 2.
- Проскурякова, Н. А.** (2002). *Земельные банки Российской империи*. М. 520 с.
- Селіхов, Д. А.** (2019). *Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861 – 1917 рр.: історико-правове дослідження : монограф.* Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. 296 с.
- Ходский, Л. В.** (1880). *Воззрения земств по вопросу о расширении крестьянского землевладения*. СПб. : Тип. М. Стасюлевича. 353 с.
- Ходский, Л. В.** (1882). *Поземельный кредит в России и отношение его к крестьянскому землевладению*. М. : типо-лит. И.Н. Кушнерева и К°. 295 с.

References:

- Baturinskiy, D. A.** (1925). *Agrarnaya politika pravitelstva i Krestyanskiy pozemelnyiy bank [Agrarian policy of the government and the Peasant Land Bank]*. М. : Novaya derevnya. 145 s. [in Russian]
- Hodskiy, L. V.** (1880). *Vozzreniya zemstv po voprosu o rasshirenii krestyanskogo zemlevladieniya [Views of zemstvos on the issue of expanding peasant land ownership]*. SPb. : Tip. M. Stasyulevicha. 353 s. [in Russian]
- Hodskiy, L. V.** (1882). *Pozemelnyiy kredit v Rossii i otnoshenie ego k krestyanskomu zemlevladieniyu [Land credit in Russia and its relationship to peasant land ownership]*. М. : tipo-lit. I.N. Kushnereva i K. 295 s. [in Russian]
- Proskuryakova, N. A.** (2002). *Zemelnyie banki Rossiyskoy imperii [Land banks of the Russian Empire]*. М. 520 s. [in Russian]
- Selihov, D. A.** (2019). *Silskogospodarskiy kredit na ukrayinskih zemlyah Rosijskoyi imperiyi u 1861 – 1917 rr.: istoriko-pravove doslidzhennya : monograf [Agricultural credit in the Ukrainian lands of the Russian Empire in 1861 – 1917: historical and legal research: monograph]*. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 296 s. [in Ukrainian].
- Vyisochayshe** utverdzhennoe Polozhenie o Krestyanskom Pozemelnom Banke [The highest approved Regulations on the Peasant Land Bank]. (1886). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*. Sbr. III. T. 2. SPb. № 894. S. 218–221. [in Russian]
- Vyisochayshe** utverzhdenyyiy Ustav Krestyanskogo pozemelnogo banka [The highest approved Charter of the Peasant Land Bank]. (1895). *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii*. Sbr. 3-е. Т. HV. SPb. № 12195. [in Russian]
- Zak, A. N.** (1911). *Krestyanskiy pozemelnyiy bank (1883 – 1910 rr.) [Peasant Land Bank (1883 – 1910)].* М.. 607 s. [in Russian]
- Zemstvo** [Zemstvo]. (1881). № 33. S. 2. [in Russian]

Надійшла до редакції / Received: 11.01.2024

Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2024